

ottomane de la conquête par Selim (1517) à l'arrivée de Bonaparte (1798), Le Caire 1935; G. Guemard, *Les réformes en Egypte d'Ali Bey el-Kebir à Mehmed Ali (1760-1848)*, Cairo 1936; Hasan Osman, *Târîhu Mısır fi'l-'ahdi'l-'Osmânî (1517-1798)*, Kahire 1942; M. Rif'at Ramazan, *'Ali Bey el-Kebir*, Kahire 1950; S. Shaw, "Cairo's Archives and the History of Ottoman Egypt", *Report on Current Research*, Washington 1956, s. 59-72; a.mlf., *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517-1798*, Princeton-New Jersey 1962; a.mlf., *The Budget of Ottoman Egypt: 1005-1006/1596-1597*, The Hague 1968; a.mlf., "The Ottoman Archives as a Source for Egypt History", *JAOS*, LXXXIII (1963), s. 447-452; Abdülkerim Râfîk, *Bilâdu's-Şâm ve Mısır*, Dimaşk 1968; Seyyid Receb Harâz, *el-Medhal ilâ târîhi Mısır el-hadîs*, Kahire 1970; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent: 1516-1922*, Kahire 1970, s. 46-85; Ömer Abdülâzîz, *eş-Şarku'l-'Arabî mine'l-fethi'l-'Osmânî hattâ nihâyeti'l-karnî's-şâmin 'aşer*, Beyrut 1971; Abdülâzîz M. eş-Şinnâvî, *Devrû'l-Ezher fi'l-hîfâz 'ale'l-tâbi'l-'Arabî li-Mısır ibbâne'l-hükmi'l-'Osmânî*, Kahire 1971; M. Abdülmün'im er-Râkîd, *el-Gazvü'l-'Osmânî li-Mısır ve netâ'icühü 'ale'l-vaţânî'l-'Arabî*, İskenderiye 1972; A. Raymond, *et-Târîhu'l-ictimâ'î li-Mısırî'l-'Osmânî* (trc. Zühayr eş-Şâyib), Kahire 1974; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, tür.yer.; Ahmed Fuâd Mutevellî, *el-Fethu'l-'Osmânî li's-Şâm ve Mısır ve mukaddimâtüh*, Kahire 1976; Leylâ Abdüllatif, *el-Idare fi Mısır fi'l-'aşri'l-'Osmânî*, Kahire 1978; B. Flemming, "Mısır Türk Tarihçiliği Hakkında Notlar", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul 15-20 Ekim 1973) Tebliğler*, İstanbul 1979, s. 57-62; Bekrî Şeyh Emin, *Mutâla'ât fi's-şî'ri'l-Memlûkî ve'l-'Osmânî*, Beyrut 1980, tür.yer.; Abdülvehhâb Bekr, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye ve Mısır fi'n-nisfi's-şânî mine'l-karnî's-şâmin 'aşer*, Kahire 1982; Salâh Ahmed Herîdî, *Devrû's-Şâ'id fi Mısırî'l-'Osmânî (923-1213)*, İskenderiye 1984; Abdürrahîm Abdurrahman, *er-Rifû'l-Mısırî fi'l-karnî's-şâmin 'aşer*, Kahire 1986; Kemâleddin Sâmih, *el-İmâretü'l-İslâmiyye fi Mısır*, Kahire 1987, s. 513 vd.; M. Nûr Ferhâd, *el-Kazâ'ü's-şer'î fi Mısır fi'l-'aşri'l-'Osmânî*, Kahire 1988; Tefvîk et-Tavîl, *et-Taşavvuf fi Mısır*, Kahire 1990; Muhammed Affî, *el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-iktisâdiyye fi Mısır fi'l-'aşri'l-'Osmânî*, Kahire 1991; K. M. Cuno, *The Pasha's Peasants*, New York 1992, tür.yer.; Abdülhamîd Hâmid, *el-Mevânî'l-Mısriyye fi'l-'aşri'l-'Osmânî ve devrüh'e's-siyâsî ve nûzumühâ*, Kahire 1995; Seyyid Muhammed es-Seyyid, *Mısır fi'l-'aşri'l-'Osmânî fi'l-karnî's-sâdis 'aşer*, Kahire 1997; J. Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi* (trc. Nalan Özsoy), İstanbul 2002; B. Lewis, "The Ottoman Archive as a Source for History of the Arab Lands", *JRAS*, I (1951), s. 139-155; J. H. Kramers, "Mısır", *IA*, VIII, 242-250.

SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD

Fransız İşgali ve Sonrası. Fransızlar'ın Temmuz 1798'deki işgali Mısır'da yeni bir dönem açmış ve İngilizler karşısında doğudaki çıkarlarını koruma gereğiyle

Napolyon Bonapart tarafından girilen askerî harekât üç yıl sürecek olan işgal dönemini başlatmıştır. Bu süre içinde bilim adamları ülkenin zenginliklerini tesbit ettiler ve bunlardan istifade edebilenin yollarını aradılar. Çalışmalar neticesinde *Description de l'Egypte* başlıklı yirmi üç ciltlik bir eser hazırlandı (Paris 1809-1828). Akkâ'da Cezzâr Ahmed Paşa'ya yenilen Bonapart (Mayıs 1799) Ağustos 1799'da Mısır'dan ayrıldı. Fransız kuvvetleri de Osmanlı-İngiliz ittifakıyla gerçekleştirilen saldırılara dayanamayarak Ağustos 1801'de Mısır'ı terketmek zorunda kaldılar.

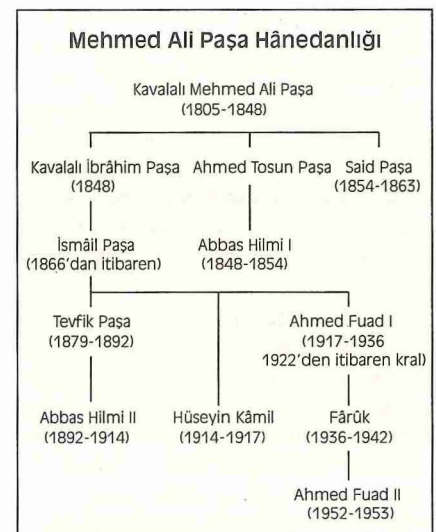
Fransızlar'ın tahliyesinden sonra Mısır'da uzun süre sükûnet ve düzen sağlanamadı; Osmanlı yönetimiyle Memlûk beyleri arasında mücadele devam etti. Fransızlar karşısındaki başarılarından ötürü Mısır Valisi Koca Hüseyin Paşa tarafından binbaşılığa yükseltilen Kavalalı Mehmed Ali kargaşa ortamında bütün tarafları birbirine karşı kullanıp Mısır valileri Hüseyin, Tâhir, Ali ve Hurşid paşaları bertaraf etti; ardından ulemâ, eşraf ve halkın desteğini almış olarak Mısır valiliğine getirildi (1805). Memlûk beylerinin muhalefete başlaması üzerine düzenlediği bir kompo ile bunların büyük bir kısmını katletti (1811), böylece hâkimiyeti tamamen eline geçirmiş oldu.

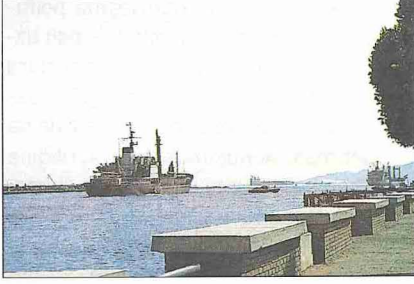
Mehmed Ali Paşa iktidarını sağlama alınca Mısır'da uzun vadeli askerî, idarî ve iktisadî reformlar başlattı. Ayrıca divan ve meclisler oluşturularak yönetim merkezleştirildi. Mısır gelirlerinin hızla artması Mehmed Ali Paşa'yı yayılmacı bir siyasete yönelip aşırı emeller beslemesine yol açtı ve Osmanlı merkezi idaresine karşı silahlı mücadeleye girişti. 1832 ve 1839'daki savaşlar neticesinde özellikle İngiltere'nin karşı çıkmasıyla emellerine erişemedi. Nihayet uzun bir mücadelede sonra 24 Mayıs 1841 tarihli fermanla Mısır ve Sudan'ın idaresinin irsen, Filistin'in ise kaydıhayât şartıyla vali olarak kendisine bırakılmasıyla yetinmek zorunda kaldı. Mısır meselesinin bu şekilde hal edilmesinin ardından Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devleti'ne bağlı bir siyaset takip etti.

1847 yılının sonlarına doğru Mehmed Ali Paşa'nın bunama alâmetleri göstermesi üzerine oğlu İbrâhim önce vekâleten, ardından asaleten Eylül 1848'de vali tayin edildi. Ancak İbrâhim 1848 Kasımında babasından önce vefat edince yerine Ahmed Tosun Paşa'nın oğlu I. Abbas Hilmi Paşa getirildi. Abbas Hilmi, dedesi dö-

neminde takip edilen Batılılaşma politikasından vazgeçerek birçok Avrupalı uzmanın işine son verirken yerli unsurlara geniş imkânlar tanıma yoluna gitti. Osmanlı Devleti ile, Tanzimat'ın Mısır'da da uygulanması konusunda fikir ayrılığına düşerken bu hususta İngiltere'nin desteğini aldı. Bunun karşılığında İngiltere'ye Kızıldeniz'e ve dolayısıyla Hindistan'a ulaşımı kolaylaştıracak olan Kahire-Süveyş demiryolunun yapımı konusunda imtiyaz tanımak zorunda kaldı (Haziran 1851). Abbas Hilmi'nin 15 Temmuz 1854'te âni den ölümü üzerine yerine amcası Said Paşa geçti. 1856'da Fransız Ferdinand de Lesseps'e Bâbîrâli'nin onay vermemesine rağmen Süveyş Kanalı'nın yapımına dair imtiyazlar tanındı ve zorla çalıştırılan binlerce kişinin canına mal olan kanalın kazılmasına 1856 yılında başlandı. Said Paşa'nın Avrupa bankalarından büyük miktarda faizle para alması malî durumu ağırlaştırdı. Onun döneminde Fransızlar Mısır'da çeşitli misyoner okulları açtılar ve arkeolojik kazılara devam ettiler. Said Paşa'nın 1863'te vefatından sonra yerine İbrâhim Paşa'nın oğullarından İsmâil Paşa vali oldu.

İsmâil Paşa idaresi boyunca, bir taraftan dedesi Mehmed Ali Paşa zamanından beri esasen imtiyazlı bir eyalet olan Mısır'ın özerklik alanını genişletmek için uğraşırken diğer taraftan yayılmacı bir politika takip etti. İsmâil Paşa yetkilerinin artırılması için Bâbîrâli ile ilişkilerine çok önem veriyor, maddî hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyordu. Mısır'ın yıllık ödediği vergileri arttırarak, yüksek mevkideki Osmanlı erkânına pahalı hediyeler ve para-

Süveyş Kanalı'ndan bir görünüş

lar dağıtarak haklarını genişleten birçok fermanın çıkarılmasını sağladı. 1866'da Mısır veraset usulü kendi oğulları lehine olmak üzere değiştirildi ve "hidiv" (Farsça *hidiv* "kavmin büyüğü, emir") unvanı verildi. 1872'de Avrupa devletleriyle borç antlaşması yapma yetkisini elde etti. Hidiv İsmâil Paşa, bu genişletilmiş yetkilerle Batılı devletler nezdinde bağımsız bir devlet başkanı muamelesi görmeye başladı. İdarî, hukukî ve kültürel alanlarda birçok yenilik yapılırken Kahire ve İskenderiye gibi büyük şehirlerde Batı tarzında düzenlemelere gidildi. Sudan'a ve Afrika içlerine doğru fetih girişimlerinde bulunuldu.

Zamanla daha fazla oranlarda Batılı devletlere borçlanmak zorunda kalan İsmâil Paşa malî krizden kurtulabilmek için çeşitli çarelere başvurdu. Bir taraftan halktan alınan vergileri arttırdı, diğer taraftan 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'nın kendisine ait hisse senetlerini İngiltere'ye sattı. Ancak bütün bunlar Mısır maliyesinin iflâsını engelleyemedi ve Mayıs 1876'da alacaklı Avrupa devletlerinin temsilcilerinin yer aldığı bir Düvân-ı Umûmiyye Sandığı kuruldu. İngilizler'in alınan tedbirlerden tatmin olmaması üzerine Kasım 1876'da "dual control" oluşturularak iki Avrupalı genel müfettiş gelir ve giderleri takip etmeye başladı, daha sonra kurulan hükümete Avrupalı bakanlar da tayin edildi. Malî tedbirler arasında ordu-daki subay sayısının azaltılması ve maaşlarının yarıya düşürülmesi de yer alınca ordu içinde huzursuzluk meydana geldi. Çeşitli çevreler Mısır'ın iç işlerine yapılan yabancı müdahalesine karşı tavır almaya başladı. Şubat 1879'da askerler tarafından Kahire'de büyük çapta gösterilerin düzenlenmesi üzerine Hidiv İsmâil, hükümeti görevden alarak sadece Mısırlılar'dan oluşan yeni bir hükümet kurdu (Nisan 1879). Ancak İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla II. Abdülhamid Haziran 1879'da İsmâil Paşa'yı azledip yerine oğlu Tefik Paşa'yı tayin etti.

İngiliz İşgali Dönemi. Avrupalı güçlerin Mısır'ın iç işlerine müdahalesine karşı olan Mısırlılar el-Hizbül-vatanî adı altında Urâbî Paşa etrafında toplanarak ayaklandılar (Haziran 1882). Bu durumu fırsat bilen İngiltere İskenderiye'yi topa tuttu (Temmuz 1882). 13 Eylül 1882'de Urâbî Paşa taraftarları ile İngiliz ordusu arasında Kahire yakınlarındaki Tellülkebîr'de çarpışmalar meydana geldi ve İngiltere Mısır'ı fiilen işgal etti. Bâbîâlî'nin ve 1881'de Tunus'u işgal eden Fransa başta olmak üzere diğer bazı Avrupalı devletlerin bu işgale şiddetle karşı çıkması üzerine İngiltere asayiş sağlanınca Mısır'ı boşaltacağını ve Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik haklarının bâki olduğunu belirtmişse de askerini XX. yüzyılın ortalarına kadar Mısır'dan çekmedi. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Lord Dufferin'e Mısır'ın nasıl yönetileceği konusunda bir rapor hazırlatıldı. Onun 20 Mart 1883 tarihli raporu uyarınca Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) Eylül 1883'te genel konsolos ve İngiliz komiseri olarak Mısır'a geldi. Tek başına Mısır'a hâkim olma amacını güden İngiltere'nin Ocak 1883'te "dual control" uygulamasını sona erdirmesi diğer alacaklı devletlerin protestosuyla karşılaşmakla birlikte Mart 1885'te Londra Antlaşması ile mesele halledildi. Mısır'ın iki yıl içerisinde borçlarını ödeyememesi durumunda milletlerarası bir komisyon göreve başlayacaktı. Kasım 1885'te İngiltere ile Bâbîâlî arasında yapılan bir antlaşmayla Osmanlılar'ın Mısır'da bir fevkalâde komiser bulundurması kararlaştırıldı ve bu çerçevede Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kahire'ye gönderildi.

İngiliz İşgal kuvvetleriyle uyumlu bir tavır ortaya koyan Hidiv Tefik Paşa'nın 7 Ocak 1892'de vefatı üzerine oğlu II. Abbas Hilmi hidiv oldu. Ayrıca Mısır fevkalâde komiserliği yapan Gazi Ahmed Muhtar Paşa genç hidive müsteşâr-ı hâs olarak tayin edildi. II. Abbas Hilmi döneminde İngiliz karşıtı vatanperver hareket (el-Hareketül-vatanîyye) Mustafa Kâmil'in önderliğinde tekrar canlanarak geniş halk kitlelerinin desteğini aldı. Hidiv de önceleri bu harekete destek vermekle beraber sonradan bundan vazgeçti.

Mısır'daki işgali tamamlayan İngiltere gözünü Sudan'a dikmişti. Mehdi ayaklanması bunun için bir fırsat teşkil etti ve

çarpışmalardan sonra İngiliz Herbert Kitchener (Lord Kitchener) kumandasındaki ordu Sudan'da kontrolü ele geçirdi. İngilizler ve Mısırlılar 19 Ocak 1899'da Sudan'da yönetimin çerçevesini oluşturan bir antlaşma imzaladılar. Buna göre Mısır ve İngiliz bayrakları yan yana dalgalanacak, sivil ve askerî idare hidiv tarafından İngilizler'in tavsiyesiyle tayin edilen bir genel valiye verilecekti. Böylece Sudan'ın kontrolü de fiilen İngilizler'in eline geçmiş oldu. Bâbîâlî hâkimiyet hakları ihlâl edildiği için bu antlaşmaya şiddetle karşı çıktı. Ayrıca hidivin böyle bir antlaşma yapma yetkisi olmadığından Mısır-İngiliz Antlaşması milletlerarası hukuka da aykırıydı. Sudan meselesi Sudan'ın 1956'da bağımsızlığını ilânına kadar devam etti.

Bu dönemde Mısır'da İngiliz kontrolünde meclis çalışmaları düzenlenerek bir dizi hukukî ve idarî değişiklik yapılmakla birlikte I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla harp hukuku yürürlüğe girdi. Savaş Ağustos 1914'te başladığında II. Abbas Hilmi İstanbul'da, Lord Kitchener de İngiltere'de bulunuyordu. İngiltere Harp bakanı olarak tayin edilen Kitchener Mısır'a geri dönmedi. Mısır hükümeti savaşın başında (5 Ağustos 1914) önce İngiltere ve Almanya karşısında tarafsızlığını bildirmekle beraber İngiltere'nin baskısı üzerine Almanya'ya ve Avusturya-Macaristan'a karşı savaş ilân etti. Ardından İngiltere Mısır'ın bütün resmî finans kaynaklarına el koydu. Ekim 1914'te İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaşa girmesi üzerine İngiltere, 18 Aralık 1914'te tek taraflı olarak Osmanlı hükümlerlik haklarını kaldırıp Mısır'ı himayesine aldı. Hidiv II. Abbas Hilmi'yi de düşmanla iş birliği yaptığı gerekçesiyle 19 Aralık'ta görevden alarak yerine amcası Hüseyin Kâmil'i Mısır sultanı olarak ilân etti. Bunların yanında Fransızlar da Mısır'a asker çıkarınca Osmanlı Devleti, Mayıs 1915'te Süveyş Kanalı'nı savaş alanı içine aldığını ilgili devletlere bildirdi ve Dördüncü Ordu komutanı Cemal Paşa kumandasındaki kuvvetler başarısızlıkla sonuçlanan iki kanal geçme operasyonu düzenledi.

1914-1918 yılları arasında savaş hukukunun geçerli olduğu Mısır'da basın sansür altında tutulurken halk ekonomik açıdan zor durumda kaldı. Bununla birlikte işgalci güçlere karşı çıkan hareketler halk tarafından büyük destek görüyordu. Hüseyin Kâmil'in 1917'de vefatından sonra yerine -tek oğlu olan Kemâleddin veliahtlığı reddettiği için- Hidiv İsmâil'in oğul-

larından Ahmed Fuâd getirildi. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Mısır da bağımsızlık yönünde adımlar attı. Sa'd Zağlûl başkanlığında oluşturulan bir delegasyon İngiltere'nin Mısır yüksek komiseri Sir Reginald Wingate'den Londra'daki barış konferansında Mısır meselesini savunmak için izin istedi. Ancak İngiliz hükümetinin böyle bir delegasyonu muhatap kabul etmemesi üzerine Mısır başbakanı 1 Mart 1919'da istifa etti. Ayaklanmalar ve grevler başlayınca Sa'd Zağlûl ve üç politikacı arkadaşı yakalanarak Malta'ya sürüldü (8 Mart 1919). Bütün bunlar hadiselerin şiddetlenmesine sebep olurken Ezher ulemâsı, talebe ve çiftçiler gibi çok farklı kesimler ayaklanmalarda önemli rol oynadı.

Krallık Dönemi. İngiltere ve Mısır arasında yapılan müzakerelerde bir sonuca ulaşılamamasına rağmen İngiltere 28 Şubat 1922'de tek taraflı olarak Mısır'ı bağımsız devlet ilân etti. Ancak şu dört husus bir anlaşmaya varılıncaya kadar İngiliz hükümetinin yetkisine bırakılmıştı: İngiltere'nin Mısır'daki haberleşme güvenliğinin sağlanması, Mısır'ın yabancı saldırısı ve işgali durumunda savunulması, yabancı ve azınlıkların haklarının korunması ve Sudan'ın yönetimi. Konulan kayıtlar, İngiltere'ye Mısır'ın iç ve dış işlerine sürekli müdahale hakkı verdiği için bu şartlar altında Mısır'ın bağımsız bir devlet ilân edilmesi şekilden öteye gitmiyordu. Mısır siyasetçileri bu sınırlı bağımsızlığı resmen tanımamakla birlikte devlet kurumlarını tesis etmeye başlamakta gecikmediler. Sultan Ahmed Fuâd 15 Mart 1922'de kral (melik) unvanını aldı ve Mısır'da monarşi ilân edildi. Bir komisyon tarafından Belçika anayasası temel alınarak hazırlanan anayasa 19 Nisan 1923'te resmen yayımlandı. Parlamento meclis ve senatodan oluşuyordu. Krala başbakanı tayin ve azletme, meclisi dağıtma ve oturumlarını erteleme, senato başkanını ve senatonun beşte ikisini tayin ve bütün kanunları veto etme hakkı gibi çok geniş yetkiler tanınmıştı.

Ocak 1924'te yapılan seçimlerde sürgünden dönen Sa'd Zağlûl başkanlığındaki Vefd Partisi (Hizbû'l-vefd) mecliste çoğunluğu eline geçirdi ve ilk Vefd hükümeti kuruldu. Mısır'ın tam bağımsızlığını ve Sudan'ın Mısır'a ilhakını isteyen Sa'd Zağlûl ile İngiliz hükümeti arasındaki anlaşmazlık, İngiltere'nin Sudan genel valisi ve Mısır ordu kumandanı Lee Stack'ın 19 Kasım 1924'te Kahire'de öldürülmesi üzerine had safhaya ulaştı. İngilizler'in ta-

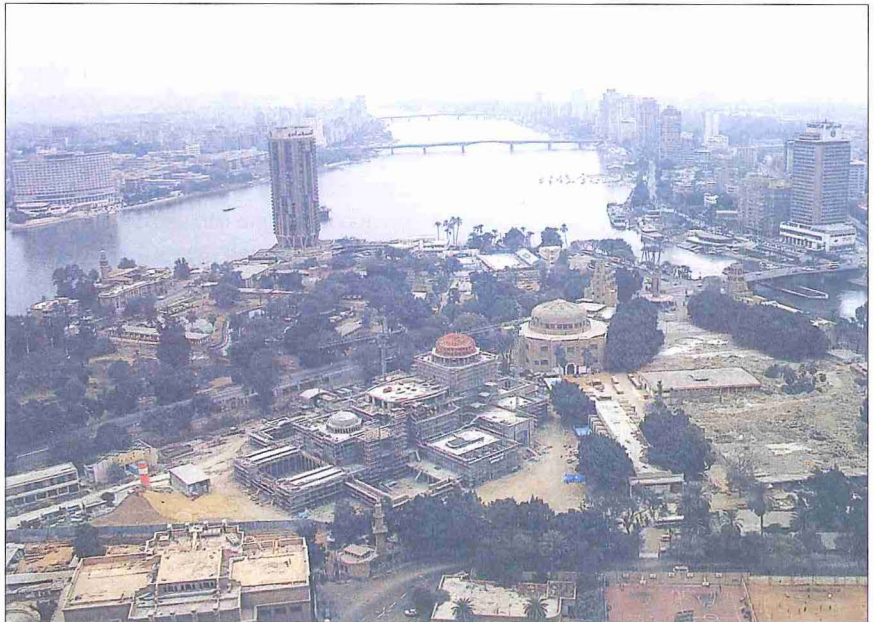
leplerini yerine getirmek istemeyen Zağlûl'ün istifası krala daha ılımlı birini başbakan tayin etme fırsatı verdi. Mısır'daki siyasî hayat bundan sonraki yıllarda kral, Vefd Partisi ve İngilizler arasında çekişmelerle geçti. Kral anayasal yetkilerini kullanarak Mısır'ı otokratik bir şekilde yönetmek isterken Hizbû'l-vefd seçimlerde aldığı oylara güvenip kral ve İngiltere karşıtı bir tavır ortaya koyuyordu. İngiltere de kendi çıkarlarına ters düşecek herhangi bir uygulamaya müsaade etmiyordu. 1920'li ve 1930'lu yıllarda kurulan çok sayıda hükümet Mısır'ın tam bağımsızlığını kazanması için İngiltere ile birçok defa masaya oturdu, fakat hiçbirinden sonuç alınamadı. Sa'd Zağlûl'ün 1927'de vefatından sonra Vefd Partisi'nin başına Nehhas Paşa geçti.

Habeşistan'ın 1935'te İtalya tarafından işgal edilmesi, Mısır'ın İngiltere ile bir anlaşmaya varmak için görüşmeleri tekrar başlatmasında önemli rol oynadı. Müzakereler neticesinde 26 Ağustos 1936'da Mısır ile İngiltere arasında bir ittifak antlaşması imzalandı. Bu antlaşmada savaş zamanlarında iki tarafın iş birliği yapması, Mısır savunma kuvvetlerinin güçlendirilmesi ve İngiliz ordusunun nihai olarak Süveyş Kanalı bölgesiyle sınırlandırılması, İngiliz işgalinin tedricen kaldırılması ve antlaşmanın yirmi yıl süreyle geçerli ol-

ması kararlaştırıldı. İki devlet arasında uzun süredir problem olan Sudan konusuna ise herhangi bir atıfta bulunulmadı. Antlaşmanın ardından her iki ülke büyükelçi seviyesinde temsil edildi. İngiltere'nin girişimleri sonucunda Mısır Mayıs 1937'de Milletler Topluluğu'na alındı, hukukî ve finansal açıdan ağır şartlar içeren kapitülasyonlar kaldırıldı. 28 Nisan 1936'da Kral Fuâd'ın ölümü üzerine yerine genç yaşta ki oğlu Fâruk geçti. Vefd Partisi ile arası iyi olmayan kral yetkilerini sınırlandırma girişiminde bulunan Başbakan Nehhas Paşa'yı Aralık 1937'de görevinden alıp yerine Muhammed Mahmud Paşa'yı tayin etti; ardından da kısa süreli hükümetler iş başına geldi.

II. Dünya Savaşı başladığında Mısır Parlamentosu ülkenin tarafsızlığını vurgulayarak İngiltere ile sadece 1936 antlaşması çerçevesinde iş birliğine gidilmesini kabul etti. Henüz savaş sona ermeden 22 Mart 1945'te Mısır'ın girişimiyle Kahire'de üye devletlerin bağımsızlığını korumak, siyasî, askerî, iktisadî ve kültürel güçlerini birleştirmek amacıyla Arap Birliği (Câmiatü'd-düveli'l-Arabiyye) kuruldu. Savaşın ardından ülkedeki ekonomik durumun iyice kötüleşmesi huzursuzlukları arttırdı. Mısır hükümetlerinin, İngiltere ile Sudan meselesini ve İngiliz askerlerinin bölgeyi tamamen tahliyesini amaçlayan gö-

Kahire'den bir görünüş

rüşmelerinin Mısır açısından başarısızlıkla sonuçlanması Kahire'deki gösterilerin kanlı olaylara dönüşmesine sebep oldu. İngiliz birliklerinin Kahire ve İskenderiye'den çıkarılması durumu fazla değiştirmedii. İngilizler'in Filistin'deki manda yönetimini 14 Mayıs 1948'de sona erdirmesinin ardından buradaki yahudilerin İsrail Devleti'nin kurulduğunu ilân etmeleri üzerine Arap Birliği İsrail'e savaş ilân etti ve bu çerçevede Mısır da birliklerini buraya gönderdi. Ancak İsrail Devleti'nin kuruluşu engellenemedi.

Daha sonraki yıllarda sık sık hükümet değişiklikleri yapılırken ülkedeki ekonomik durum kötüleşmiş, vergiler arttırılmış, işsizlik had safhaya ulaşmıştı. İngiltere Kanal bölgesinden çekilmediği gibi Sudan meselesi de halledilmemişti. Mısır hükümeti, Ekim 1951'de 1936 antlaşmasını ve Sudan'la ilgili maddeleri tek tarafı olarak feshetti; 16 Ekim 1951'de Fârûk Mısır ve Sudan kralı ilân edildi. İngiltere'nin bu tek tarafı kararları kabul etmemesi durumu değiştirmediiği gibi halk arasındaki İngiliz karşıtlığı sürekli artıyordu. 25 Ocak 1952'de Kanal bölgesindeki İngilizler'in İsmâiliye'de katliam yapmaları ülkede büyük bir infiale ve gösterilere yol açtı.

Uzun süredir olayları takip etmekte olan Cemal Abdünnâsır başkanlığındaki Hür Subaylar (ed-Dubbâtü'l-ahrâr) 22-23 Temmuz 1952 gecesi bir darbeyle yönetime el koydu. Kral Fârûk'tan, tahtı henüz altı aylık olan oğlu veliaht prens Ahmed Fuâd'a bırakarak ülkeyi terketmesi istendi. Kral Fârûk, oğlu lehine tahttan feragat ettiğini bildiren bir belgeyi imzalayarak 26 Temmuz 1952'de ülkeden ayrılıp Roma'ya gitti.

İhtilâl Sonrası. Henüz belli bir siyasî programa sahip olmayan Hür Subaylar, 7 Ağustos 1952'de özel yetkilerle donatılan General Muhammed Necib başkanlığında bir hükümet oluşturdu; 10 Aralık 1952'de anayasa yürürlükten kaldırıldı. 16 Ocak 1953'te alınan bir dizi kararla bütün siyasî partiler kapatıldı. Geniş yetkilere sahip bir ihtilâl konseyi kurularak üç yıllık bir süreçten sonra tekrar çok partili döneme geçilmesi kararlaştırıldı. Hür Subaylar'ın siyasî teşkilâtı sayılabilecek bir kurtuluş örgütü oluşturulduysa da bu fazla ilgi görmedi. 18 Haziran 1953'te monarşi kaldırılıp yerine cumhuriyet ilân edildi ve General Necib cumhurbaşkanlığı ile başbakanlık görevlerini üstlendi, İhtilâl Konseyi'nin diğer üyeleri de çeşitli bakanlıkları aralarında paylaştılar. Aynı

yıl içinde önde gelen siyasetçiler tutuklanırken basındaki sansür uygulamaları sıkılaştırıldı ve Ocak 1954'te ülkenin en etkili örgütü olan Müslüman Kardeşler (İh-vân-ı Müslimîn) yasaklandı.

Demokratik sisteme geçilmesi konusunda daha hızlı hareket edilmesini isteyen ve bu hususta kamuoyu desteğini alan Muhammed Necib ile İhtilâl Konseyi'ni arkasına alan Cemal Abdünnâsır arasındaki tartışma 1954'ün ilk aylarında had safhaya vardı. Necib'in Şubat 1954'te bütün görevlerinden alınarak ev hapsinde tutulması kamuoyu tarafından büyük tepkiyle karşılanınca kısa bir süre için tekrar eski görevlerine iade edildi. Nisan 1954'te Cemal Abdünnâsır'ın başbakan olarak İhtilâl Konseyi'nin başkanı olması onun üst kademedeki yerini sağlamlaştırırken Necib, bir an önce anayasal parlamenter düzene geçilmesi için seçimlerin yapılması konusunda ısrar ediyordu. Ancak Ekim 1954'te Nâsır'ın suikasta uğraması ile irtibatlandırılarak İhtilâl Konseyi tarafından Kasım 1954'te cumhurbaşkanlığından azledildi. Böylece Nâsır'ın ülkenin tek adamı olması yönündeki engeller ortadan kalkmış oldu. Haziran 1956'da Nâsır halk oylaması sonucunda cumhurbaşkanı seçildi.

Hür Subaylar'ın iktidara el koyması iç politikayı olduğu kadar Mısır'ın dış politikasını da derinden etkilemiştir. Şubat 1953'te Sudan konusunda İngiltere ile bir anlaşmaya varılması üzerine Sudan bağımsızlığını ilân etti. Mısır da İngiltere ile Temmuz 1954'te Kanal bölgesinin boşaltılması konusunda anlaşmaya vardı. Mısır'ın 1955'te Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere arasında kurulan Bağdat Pakti'na karşı çıkması İngiltere ile arasının tekrar açılmasına sebep oldu. Mısır-İsrail ilişkileri ise 1955 yılı başlarında İsrail kötüleşti ve Mısır, Arap ülkelerinin İsrail'e karşı başlattığı boykotta en önemli rolü üstlenerek İsrail gemilerinin Süveyş Kanalı'ndan geçişine izin vermedi.

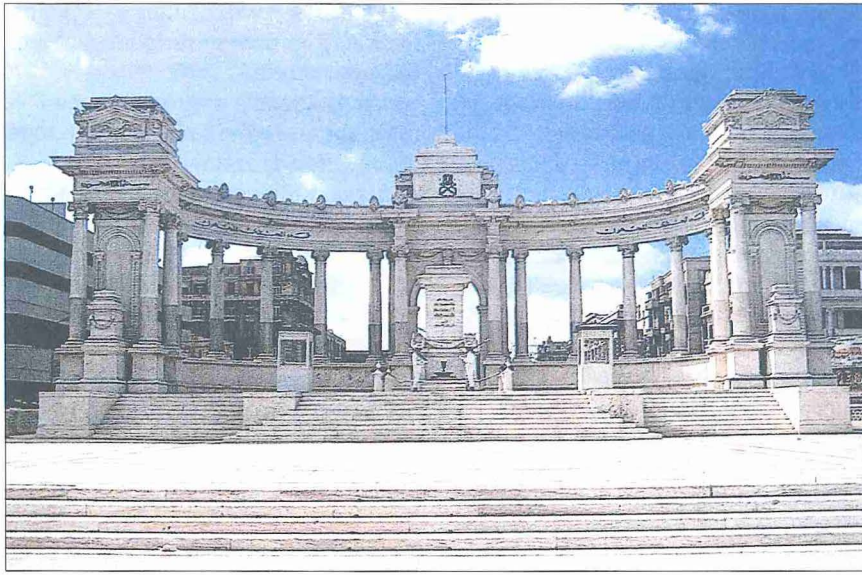
Mısır, Nisan 1955'te toplanan Bandung Konferansı'na katılarak burada Hindistan ve Çin Halk Cumhuriyeti ile birlikte Batı karşıtı bağlantısız bir politikayı savundu, daha sonra da bağlantısız devletlerin liderliğini üstlendi. Eylül 1955'in sonlarında Çekoslovakya ile arkasında Sovyetler Birliği'nin olduğu bir silâh alımı anlaşmasını imzalaması Mısır'ın dış politika konusundaki tercihlerini de yansıtmaktaydı. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Dünya Bankası'nın Asvan Barajı'nın yapımı için verdikleri kredi sözün-

den vazgeçmeleri üzerine Süveyş Kanalı, kanaldan elde edilen gelirle barajın finansmanını sağlamak amacıyla 26 Temmuz 1956'da devletleştirildi. İsrail 29 Ekim'de Sînâ yarımadasını işgal edip Süveyş Kanalı'na ulaşırken Mısır da Süveyş Kanalı'nı bloke ederek bu bölgedeki halkı silâhlandırdı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa Kanal bölgesine asker sevkedip savaşa katıldılar. Mısır birlikleri ve bölge şehirleri bombalar altında ağır hasar gördü. Araya Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin girmesiyle savaş sona erdirildi.

Nâsır'ın Süveyş Kanalı krizinden güçlenerek çıkması onun Mısır'ın iç ve dış politikasına yönelik ciddi adımlar atabilmesi için bir zemin oluşturdu. 1957'de o güne kadar çoğunluğu yabancıların elinde olan birçok sektör devletleştirilerek yabancı şirketlere el konuldu. Dış politikada Arap milliyetçiliği düşüncesi etkin hale getirilip Arap birliği yolunda mesafe alındı. 1 Şubat 1958'de Mısır ve Suriye Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşti ve 21 Şubat'ta yapılan bir referandumla Nâsır bu devletin başkanı seçildi. 8 Mart'ta Yemen ortaklığa katıldıysa da bu sadece şekli olarak kaldı ve Kasım 1959'da birlikten ayrıldı.

Mısır-Suriye birleşmesi siyasî, askerî ve içtimai sebepler yüzünden uzun süreli olmadı. Suriye'de birleşmenin ardından diğer partilerle beraber kapatılan Ba's Partisi etrafında toplanan bir grup subayın 28 Eylül 1961'de bir darbe gerçekleştirmesi üzerine Mısır-Suriye birlikteliği sona erdi. Ancak Mısır, Birleşik Arap Cumhuriyeti adını kullanmaya devam etti ve Nâsır bölgede etkin bir güç olma gayretinden vazgeçmedi. 1962 yılında Yemen'de Nâsır yanlısı bir grup subayın yaptığı darbenin ardından çıkan iç savaşta devrimcilerin yanında yer alması Mısır ve Suudi Arabistan'ı karşı karşıya getirdi ve savaş Yemen'in ikiye bölünmesiyle neticelendi. Nâsır bir taraftan Arap birliğine yönelik çalışırken diğer taraftan Filistin'in kurtuluşu ve Afrika'daki sömürge ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları için çeşitli girişimlerde bulundu.

Arap sosyalizmi fikri çerçevesinde Nâsır'ın Mısır'da sosyalist bir sistem kurma çabaları 1960'lı yılların başlarında hız kazandı. Mısır Merkez Bankası ve Mısır Bankası'nın 11 Şubat 1960'ta devletleştirilmesinin ardından en önemli devletleştirme kanunları Temmuz 1961 ve Mart-Ağustos 1963 arasında çıkarıldı. Gerçekleştirilen toprak reformu ile tarım yapı-

Meçhul Asker Anıtı – İskenderiye

labilir topraklardaki özel mülkiyet 100 feddân ile (1 feddân = 4200 m²) sınırlandırıldı.

Cemal Abdünnâsır başlattığı reform faaliyetlerini ideolojik bir programla destekledi. 1 Mayıs 1962'de yaptığı konuşma, "Mîsâku'l-ameli'l-vatanî" başlığıyla Arap sosyalizmi ideolojisinin en önemli belgesi olarak kabul edildi. Mîsâkta, siyasi ve sosyal özgürlüğün gerçekleştirilmesi yanında Arap Sosyalist Birliği'nin (İttihâdü'l-iştirâki el-Arabî) oluşturulup halkın bunun çatısı altında örgütlenmesi öngörülmüyordu. Bu siyasî kuruluşu düzenleyen ilk yasa 7 Aralık 1962'de çıkarıldı. Örgütün en küçük mahallî teşkilattan başkana kadar uzanan piramit şeklindeki yapısı zaman içerisinde devletin bütün birimlerinde etkili olmaya başladı. Mart 1964'te büyük ölçüde 1962 mîsâkına dayanan geçici bir anayasa kabul edildi. Burada, tek parti konumundaki Arap Sosyalist Birliği'ne hâkim rol verilirken millî meclisin en az yarısının işçi ve köylülerden oluşması hükmü getirildi. Devlet başkanı meclis tarafından seçilmekle birlikte geniş yetkilerle donatıldı, meclise de sadece başkanın tayin ettiği hükümeti kontrol yetkisi tanındı.

1964'te Mısır'ın dış siyaseti açısından da önemli gelişmeler oldu. Ocak ayında Kahire'de ve eylülde İskenderiye'de toplanan Arap Birliği zirvesinde ağırlıklı olarak İsrail sorunu üzerinde durulurken

Mısır'ın ihtilâflı bulunduğu Ürdün ve Suudi Arabistan'la olan problemlerine de çözüm getirilmeye çalışıldı. Mısır bağlan-tısız ülkelerden sayılmakla birlikte 1960'lı yılların ortalarına doğru Sovyetler Birliği burada etkisini göstermeye başladı. Asvan Barajı'nın 1964'teki açılışına Kruş-çev'in de katılmasının ardından Nâsır defalarca Sovyetler Birliği'ni ziyaret etti ve iki ülke arasında askerî ve ekonomik ilişkiler ilerledi.

Kasım 1966'da Mısır ile Suriye arasında beş yıllık bir savunma antlaşmasının imzalanmasından sonra 1967 baharında İsrail-Suriye ilişkilerinin iyice gerginleşmesi Mısır'ın da meseleye müdahale etmesini gerektirdi. 30 Mayıs 1967'de Mısır, Ürdün ve Irak arasında bir askerî ittifak antlaşması imzalanmasının ardından İsrail önleyici savaş yaptığı iddiasıyla 5 Haziran'da beklenmedik bir şekilde Mısır'a saldırdı ve Mısır hava kuvvetlerini imha etti. "Altı Gün Savaşı" adıyla anılan bu savaşlarda Mısır, Suriye ve Ürdün büyük bir hezimete uğradı. İsrail, Gazze Şeridi'yle birlikte Sînâ yarımadasını ve Süveyş Kanalı'nın doğu tarafını işgal etti. Savaş-tan sonra hem Mısır'da hem bütün Arap ülkelerinde büyük itibar kaybına uğrayan Nâsır yenilginin sorumluluğunu üstlenerek devlet başkanlığından istifa ettiğini açıkladı. Fakat halkın lehine yaptığı gösteriler neticesinde görevde kalmaya devam ettiyse de yenilgi Mısır'da rejime karşı bir

güvensizlik doğurdu ve Nâsır'ın o güne kadar uyguladığı politikalar çok farklı kesimler tarafından eleştirilmeye başlandı. Savaşın sonuçları Mısır'ın iç siyasetinde de kendini gösterdi. Geniş halk kesimlerinin katıldığı rejim karşıtı gösteriler düzenlendi. Toplum bir kimlik krizine girenken siyasî ortamda yönetim kademesi kendi içinde bir sarsıntıya uğradı. Bunun üzerine Nâsır 30 Mart 1968'de bir dizi siyasi, sosyal ve ekonomik değişikliği ihtiva eden reform planını kabul etti. 1969'da İslâm Konferansı Teşkilâtı'na üye oldu. Nâsır'ın 28 Eylül 1970'te bir kalp krizi neticesinde ölümü Mısır ve Arap tarihinde "Nâsırcılık" olarak anılan ideolojinin de sonunu getirdi.

Nâsır'ın vefatı sırasında başkan yardımcısı olan Enver Sedat anayasa gereği başkanlık koltuğuna otururken bunu takip eden aylarda ortaya çıkan iktidar mücadelesi neticesinde Mayıs 1971'de "sevre-tü't-tashîh" adını verdiği bir harekâtla rakiplerini devre dışı bıraktı. Enver Sedat döneminde 1968'de Nâsır'ın başlattığı reform çalışmaları hız kazandı ve Mısır, 1960'lı yılların başlarından itibaren yaşadığı sosyalist devrimlerin dışında bir rotaya girdi. İlk önce 11 Eylül 1971'deki referandumla kabul edilen yeni anayasa ile devletin adı Mısır Arap Cumhuriyeti (Cumhuriyyetü Mîsr el-Arabiyye) olarak değiştirildi ve İslâm hukuku anayasanın asıl kaynaklarından biri kabul edildi. Bir nevi başkanlık sistemi getiren anayasa ile devlet başkanının görev süresi altı yıl oldu ve iki dönemle sınırlandırıldı. Başbakan devlet başkanı tarafından tayin ediliyordu. Meclis 350 üyeden oluşurken Arap Sosyalist Birliği tek parti konumunu koruyordu. Dış politikada Sovyetler Birliği ile ilişkilerde bir soğukluk yaşandı ve Temmuz 1972'de çok sayıda Sovyet askerî danışman ve teknik eleman Mısır'ı terketmek zorunda kaldı. Aynı yıl Mısır, Libya ve Suriye arasında federasyon kurma çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Enver Sedat, 1967'de kaybedilen toprakları geri almak amacıyla 6 Ekim 1973'te Suriye ile birlikte İsrail üzerine saldırdı. Mısır'ın üç hafta süren savaştan galibiyetle çıkması Sedat'a gerek içeride gerekse dışarıda prestij kazandırdı. Ardından Mısır'da iç siyasete yönelik ciddi adımlar atıldı. Enver Sedat, Nisan 1974'te açıkladığı reform paketiyle siyasî ve ekonomik açılma adı altında demokratikleşme ve serbest piyasa ekonomisine geçiş programını ortaya koydu. Siyasî liberalleşmenin en önemli bölümünü çok partili hayata geçiş oluş-

turuyordu. 1962'den beri tek parti konumundaki Arap Sosyalist Birliği tadrîcen kaldırıldı (nihaî olarak resmen Mayıs 1980'de lağvedildi). 1976'da parti içinde farklı siyasî eğilimleri temsil eden gruplar oluşturuldu. Haziran 1977'de partiler kanunu çıkarılarak yeni partilerin kuruluşunun önü açılmışsa da Mısır'ın çok partili hayata geçişi şekli olmaktan öteye geçmemiş ve muhalefetin iktidara gelmesinin önüne birçok engel konulmuştur. Sonuçta Nâsır döneminden kalan Arap Sosyalist Birliği tarihe karıştı ve yerine Enver Sedat liderliğinde yeni kurulan el-Hizbül'l-vatanî ed-dimokrâtî iktidarı ele aldı.

1970'li yılların ikinci yarısında Mısır dış siyasetinde önemli gelişmeler yaşandı. Enver Sedat'ın Kasım 1977'de İsrail'e gitmesi bir ilki oluşturuyordu. Sedat'ın İsrail meclisinde konuşma yaptığı bu ziyareti bütün çevreleri şaşırttıysa da barış adımlarının hızlanmasını beraberinde getirdi. Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'in ara buluculuk yaptığı uzun görüşmelerden sonra 26 Mart 1979'da Washington'da barış antlaşması imzalandı. Antlaşma Nisan 1979'da önce Mısır Parlamentosu'nda, ardından halk oylamasıyla kabul edildi. Camp-David Antlaşması'na göre Mısır İsrail Devleti'ni tanıyor ve Filistinliler'e İsrail'e karşı mücadelelerinde yardım etmeyeceğine dair garanti veriyordu.

Barış antlaşması Arap ülkelerinde olduğu gibi Mısır'da da büyük tepkiyle karşılandı ve bütün muhalifler Enver Sedat'ın iç ve dış politikalarını şiddetle eleştirmeye başladı. Ekonomik açılma politikalarının da başarısızlığı neticesinde bunalımın derinleşmesi muhalefetin halktan büyük destek görmesine yol açtı. Bunun üzerine Enver Sedat 1980'de bir sansür yasası çıkardı. Öte yandan dinî hükümlerin uygulanması konusunda ısrar eden dinî çevrelerin bu talepleri anayasanın 1980 yılında değiştirilmesi sırasında dikkate alındı ve 1971 anayasasında teşriin ana kaynaklarından biri olan İslâm hukuku teşriin tek kaynağı haline geldi. Ayrıca devlet başkanının ömür boyu seçilebilmesinin de önü açıldı. İslâm hukukuyla ilgili değişiklikten huzursuz olan Kiptî azınlık Enver Sedat'ın politikalarını eleştirmeye başladı, müslümanlarla aralarında kanlı olaylar meydana geldi. Bütün kesimleri karşısına alan Enver Sedat, çareyi Kiptîler'in önderi Papa Şenûda'nın da aralarında bulunduğu her kesimden çok sayıda aydını tutuklatmakta buldu (Eylül 1981). Enver Sedat,

6 Ekim 1981'de İsrail'e karşı elde edilen zaferin yıl dönümü kutlamaları sırasında Cihad örgütü mensuplarınca Kahire'de Medînetünnasr'daki tören esnasında bir suikast sonucu öldürüldü.

14 Ekim 1981'de Hüsnü Mübârek devlet başkanı olarak göreve başladı. Mübârek zamanında Enver Sedat'ın takip ettiği siyaset ana hatlarıyla sürdürüldü. İsrail'le ilişkiler İsrail'in Haziran 1982'de Lübnan'ı işgal etmesinden sonra sıkıntılı bir hal aldı ve Mısır İsrail büyükelçisini geri çekti. Bu arada İsrail'le yapılan barış antlaşması gereği Taba dahil olmak üzere Sînâ yarımadası Mısır'a geri verildi.

1980'li yıllar boyunca devam eden İran-Irak savaşı Mısır'ın içinde bulunduğu yalnızlıktan kurtulması için bazı fırsatlar ortaya çıkardı. Arap ülkelerinin güvenliğini görüşmek üzere Kasım 1987'de Amman'da toplanan Arap zirvesinde Mısır'la diplomatik ilişkiler kurulması konusunda üye ülkeler serbest bırakıldı. 23 Haziran 1989'da Kazablanka'daki Arap Birliği zirvesinde Mısır tekrar birliğe kabul edildi ve bundan birkaç ay sonra birliğin Tunus'taki merkezi tekrar Kahire'ye taşındı, genel sekreterliğine de Mısır Dışişleri Bakanı İsmet Abdülmecîd getirildi. Böylece Mısır tekrar Arap ülkeleri arasında liderlik rolünü üstlendi.

1989'da Amerika Birleşik Devletleri yönetiminin İsrail-Filistin meselesini halletmek için attığı adımlarda Filistin Kurtuluş Örgütü'nün anlaşma masasına oturması konusunda Mısır önemli rol oynadı. 1991'de Madrid'de yapılan barış görüşmelerine Mısır da katıldı ve ardından yapılan müzakerelerde Mısır kalıcı bir barışın tesisi için bütün ağırlığını koydu. Amerika Birleşik Devletleri ile stratejik ortaklığını geliştiren Mısır, Irak'ın Küveyt'i işgali sonucunda ortaya çıkan Körfez krizi sırasında çok uluslu gücün yanında yer aldı; buna karşılık Amerika Birleşik Devletleri'ne olan borcunun yaklaşık 7 milyar dolarlık kısmı silindi. 2003'te ortaya çıkan krizde ise Mısır oldukça zor durumda kaldı. Bir taraftan Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı müttefik ülke olmanın sorumluluğunu yerine getirmeye çalışırken diğer taraftan iç istikrarın korunabilmesi için Amerika Birleşik Devletleri karşıtı tepkileri göz önünde bulundurması gerekiyordu. Mısır'da 2003 yılı içerisinde düzenlenen Amerika Birleşik Devletleri karşıtı gösteriler zaman zaman rejim aleyhtarı hareketlere dönüştü.

Mısır ekonomisi Hüsnü Mübârek zamanında dünyadaki gelişmelerle de bağ-

lantılı olarak zor dönemler geçirmiştir. Mısır'ın Arap ülkeleri tarafından boykot edilmesi, ülkedeki terör hareketlerinin turizm gelirlerinin azalmasına sebep olması, bölgede çıkan savaşlar neticesinde işçi dövizlerinde azalma meydana gelmesi, petrol fiyatlarındaki oynamalar, artan askerî harcamalar Mısır'ın finans açığını sürekli arttırmış, bunun dış borçlarla kapatılmaya çalışılması sonunda International Monetary Found (IMF) ile stand-by anlaşmaları yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

E. Dacey, *The Story of the Khedivate*, London 1902; W. S. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt: Being a Personal Narrative of Events*, London 1907; The Earl of Cromer, *Modern Egypt*, London 1908, I-II; Abdurrahman er-Râfîî, *Fî A'kâbi's-şevreti'l-Mişiyye*, Kahire 1366-71/1947-51, I-III; a.mlf., *Târîhu'l-hareketi'l-kaumiyye ve tejavvürü nizâmî'l-hükûm fî Mısır*, Kahire 1367/1948, I-II; J. Marlowe, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations: 1800-1953*, New York 1954; N. Safran, *Egypt in Search of Political Community*, Cambridge 1961; G. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt: 1800-1950*, London 1962; Mahmud Y. Zayid, *Egypt's Struggle for Independence*, Beirut 1965; *Political and Social Change in Modern Egypt* (ed. P. M. Holt), London 1968; Anouar Abdel-Malek, *Aegypten: Militärgesellschaft. Das Armeeregime, die Linke und der Soziale Wandel unter Nasser*, Frankfurt 1971; J. Berque, *Egypt: Imperialism and Revolution*, London 1972; R. Flower, *Napoleon to Nasser: The Story of Modern Egypt*, London 1972; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1156-1922: A Political History*, Ithaca-London 1975; *Aegypten* (ed. H. Schamp), Tübingen-Basel 1977; R. W. Baker, *Egypt's Uncertain Revolution under Nasser and Sadat*, Cambridge-London 1978; *Modern Egypt: Studies in Politics and Society* (ed. E. Kedourie-S. G. Haim), London 1980; A. Schölich, *Egypt for the Egyptians: The Socio-Political Crisis in Egypt 1878-1882*, London 1981; J. Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat*, Princeton 1983; P. Pawelka, *Herrschaft und Entwicklung im Nahen Osten: Aegypten*, Heidelberg 1985; P. J. Vatikotis, *The History of Egypt from Muhammad Ali to Mubarak*, London 1985; G. Kraemer, *Aegypten unter Mubarak: Identität und Nationales Interesse*, Baden-Baden 1986; M. Beyyûmî Mehrân, *Mısır, İskenderiye 1409/1988*, II-III; A. Goldschmidt, *Modern Egypt: The Formation of a Nation-State*, Boulder 1988; a.mlf., *Historical Dictionary of Egypt*, Lanham 1994; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul 1989, tür.yer.; D. Hopwood, *Egypt: Politics and Society 1945-1990*, London 1993; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *A Short History of Modern Egypt*, Cambridge 1994; *The Cambridge History of Egypt* (ed. M. W. Daly), Cambridge 1998, II, tür.yer.; Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, İstanbul 1999; Selim Deringil, "Ghazi Ahmed Mukhtar Pasha and the British Occupation of Egypt", *Al-Abhath*,

XXXIV, Beirut 1986, s. 13-19; a.mlf., "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882", *MES*, XXIV (1988), s. 3-24; F. Steppat, "Mişr [The Early Modern Period 1798-1882]", *EP* (İng.), VII, 180-186; "Egypt", *EBr*, VIII, 64-89; İlhan Şahin, "Abbas Hilmi", *DİA*, I, 25-26; Davut Dursun, "Cemal Abdünnâsir", a.e., VII, 296-301; Hilal Görgün, "Enver Sedat", a.e., XI, 265-267; Mustafa L. Bilge, "Fâruk", a.e., XII, 177; a.mlf., "Fuâd", a.e., XIII, 201-202; Zekerîya Kurşun, "Hüseyn Kâmil", a.e., XVIII, 553-554; Atilla Çetin, "İsmâil Paşa, Hidiv", a.e., XXIII, 117-119; Muhammet Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", a.e., XXV, 62-65; "Egypt", *Political Encyclopedia of the Middle East* (ed. A. Sela), New York 1999, s. 214-247.

HİLAL GÖRGÜN

İlim, Kültür ve Medeniyet (641-1517). Mısır fethedildiğinde, eski canlılığını kaybetmesine rağmen İskenderiye antik kültürün en önemli merkezlerinden biriydi. İslâm ordularıyla Mısır'a gelen sahâbîlerin bölgede yerleşmesiyle birlikte İslâm kültürü de yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu sahâbîler ilim hayatının merkezi konumundaki Amr b. Âs Camii'nde Kur'an, hadis ve fıkıh halkaları kurmuştur. Onların arasındaki en meşhur sima Amr b. Âs'ın oğlu Abdullah'tı. Emevîler devri boyunca bölgeye göç eden tâbiîn bu noktada önemli bir görev üstlenmiş, halifeler de zaman zaman bölgeye âlimler gönderek bu hareketi desteklemiştir. Mısır'da yetişen ilk âlimlerden biri fakih Yezîd b. Ebû Habîb el-Misrî'dir. Bu dönemde Mısırlılar Medine, Dimaşk ve çeşitli Irak şehirlerine ilim yolculukları yapmaya başlamıştır; hadis almak amacıyla diğer yerlerden de buraya gelenler vardı. Abbâsîler'in ilk yıllarında Misrî nisbesini taşıyan fıkıh ve hadis âlimleri arasında Amr b. Hâris, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Lehîa ile Leys b. Sa'd'ın adları zikredilebilir. Erken devirden itibaren kıraat ilmi Mısır'da belirginleşmiş ve bu alanda ilk öne çıkanlar Verş adıyla bilinen Osman b. Saîd el-Misrî ile öğrencisi Ebû Ya'kûb el-Ezrak Yûsuf b. Amr el-Misrî olmuştur.

Mısır'da görülen ilk mezhep Mâlikîlik olup bunda Osman b. Abdülhakem el-Cüzâmî, Abdurrahman b. Hâlid b. Yezîd ve Ebû Abdullah Abdurrahman b. Kâsım'ın payları büyüktür. *Kitâbü'l-Câmî*'nin müellifi Abdullah b. Vehb el-Misrî, Eşheb el-Kaysî ve Abdullah b. Abdülhakem el-Misrî de bu dönemde yetişen Mâlikî fakihlerindendir. İmam Şâfiî'nin ömrünün son yıllarını Fustat'ta geçirmesiyle Şâfiîlik de yayılmaya başlamış ve İslâm'ın diğer bölgelerine göre Mısır daima bu mezhebin en önemli merkezi olarak kalmıştır. *Kütüb-i*

Sitte müellifleri Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce hadislerini toplarken Mısır'ı ziyaret etmişlerdir. Abbâsîler devrinde bilhassa III. (IX.) yüzyılın başlarından itibaren İmam Şâfiî'nin yerleşmesiyle bölgedeki ilmî hareketlilik hız kazanmıştır. Fakih Ebû Abdullah İbn Abdülhakem ile Rebî' b. Süleyman el-Cîzî Şâfiî mezhebinin diğer önde gelen simalarıdır. Burada tasavvuf hareketini Zün-nûn el-Misrî olarak tanınan Sevbân b. İbrâhim başlatmış, Arap dili ve edebiyatında Ebû Abdullah Ahmed b. Yahyâ et-Tûcîbî, tarihçilikte *Fütûhu Mısır ve ahbâ-ruhâ'nın* müellifi Ebû'l-Kâsım İbn Abdülhakem öne çıkmıştır. Ancak bu dönemde Mısır'ın ilim hareketi açısından, buraya Endülüс ve İfrîkiye'den ilim seyahatlerinin yapılmaya başlanmış olmasına rağmen siyasî merkezlerin dışında kalmasından dolayı henüz Hicaz, Suriye ve Irak'ın seviyesine ulaşamadığı görülmektedir.

Emevî ve Abbâsî devirlerinde Mısır toplumunun yapısı göçler ve ihtidâlar sebebiyle önemli ölçüde değişmiştir. Bölgenin cizye gelirlerinin Hz. Osman zamanından Abbâsîler'in sonuna kadar tedricî olarak düşmesi ve tarihî kayıtlarda hristiyan isimlerinin azalması, yerel halkın fetihten sonra geçen yaklaşık 250 yıl içerisinde müslümanlaştığının açık delilidir. III. (IX.) yüzyılın ortalarına gelindiğinde hristiyanların büyük kısmı ihtidâ etmiş ve bölgeye gönderilen Arap kabileleriyle askerleri de yerleşik bir düzene geçerek halkla iyice karışmıştı. Müslümanların yeni fethedilen Mısır'da Bizans dinarının kullanılmasına izin vermeleri, kiliselere dokunmamaları ve divanlarda yerli unsurları çalıştırmaya devam etmeleri halkı İslâm'a yaklaştıran sebeplerdendir. Emevî halifeleri devlet dairelerinde müslümanları çalıştırmayı tercih etmiş ve bu durum ihtidâların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in ihtidâ edenlerden cizyeyi kaldırması bu gelişmeyi iyice hızlandırmıştır. Müslümanlar Mısır'ı fethettiklerinde bölgede Kiptçe ve Grekçe konuşuluyordu. Emevîler döneminde özellikle divanların Arapça tutulmasıyla birlikte Arapça'nın yaygınlaşması hız kazanmış, bu arada hristiyanların bazı dinî kitapları Arapça'ya çevrilmiştir. Arapça'nın tamamen yaygınlaşması ancak III. (IX.) yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. IV. (X.) yüzyıldan itibaren Kiptçe unutulmuş, kilisenin dili de Arapça'ya dönüşmüştü. Artık âyinler Arapça yapılıyor, kilise tarihleri dahi Arapça yazılıyordu. Mısır'ın fethiyle başlayan Arap kabilelerinin bölgeye göç-

leri yaklaşık beş asır boyunca devam etmiştir; fetihden bir asır sonra Mısır divanlarında kayıtlı Araplar'ın sayısı 40.000 aileyi geçmişti. Bu kabileler arasında Kays, Tay, Rebîa, Fezâre, Hilâl, Süleym, Hevâzin en önde gelenlerdir. Bölgeye yerleştirilen ilk Arap kabileleri özellikle Emevî devri boyunca yönetici sınıfı oluşturmuş, bu imtiyazlı durumları sebebiyle yerlilere karışmamıştır. Ancak Abbâsîler'in III. (IX.) yüzyıldan itibaren bu kabilelerden haraç almaya başlaması ve atâları kesmesi onların halkla bütünleşmesini sağlamıştır.

Mısır, Tolunoğulları ve İhşîdîler döneminde bilhassa fıkıh ve hadis ilimlerinde önemli gelişmeler göstermiştir. Önde gelen fakih ve muhaddisler arasında Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, İbnü'l-Haddâd el-Kinânî, Tahâvî ve Ebû Saîd İbn Yûnus el-Misrî sayılabilir. Ebû'l-Kâsım İbn Abdülhakem, İbnü'd-Dâye, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî ve İbn Zülâk Mısır tarihiyle ilgili önemli eserler kaleme almışlardır. Aynı yıllarda pek çok defa Mısır'ı ziyaret eden ve bir süre orada kalan Mes'ûdî de anılmaya değer bir müelliftir. Abbâsîler'in çözümlene sürecine girmesiyle birlikte Mısır'da siyasî yapıya paralel olarak müstakil bir kültür ortamı gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır*'i ve Kindî'nin *Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât*'i gibi ilk bölgesel Mısır tarihlerinin yazılması Mısır'ın siyasî açıdan yarı bağımsız konumunun kültür alanına yansımalarıdır.

Şii Fâtımîler dönemi Mısır tarihi açısından farklı bir devre oluşturur. Fâtımî hilâfet merkezinin Kahire'ye taşınmasıyla birlikte iki önemli hareketin ortaya çıktığı görülür. Bunlardan biri antik Grek felsefesiyle Şii kaynaklarının telifi, diğeri de Şiîliğin yayılması amacıyla dâîlerin düzenli bir şekilde eğitilmesidir. Fâtımîler, Sünnî rakipleri olan Abbâsîler'in Bağdat'ta kurduğu ilmî müesseselerin Şii versiyonlarını Kahire'de kurmak için çaba göstermiştir. Bu bakımdan ilim halkaları teşkil edilen Ezher Camii ile yine bu devirde yapılan Hâkim, Karâfe ve Akmer camileri önemlidir. Aynı dönemde Kahire'deki Fâtımî sarayında büyük bir kütüphane kurulmuştu; Makrîzî bütün İslâm âleminde ondan daha büyük bir kütüphane olmadığını belirtir (*el-Hıfat*, I, 458-459). Hâkim-Biemrillâh'ın 395 (1004) yılında Kahire'de tesis ettiği Dârülhikme'de (Dârülim) daha ziyade felsefe, mantık, matematik, tıp gibi ilimlerde çalışma yapılıyordu. Dârülhikme'ye bağlı kütüphane de zenginliği-